

Rázovitost krajiny v přírodních a kulturně-historických souvislostech

J. Löw, J. Novák: *Cultural and Historical Context of the Landscape Character*. Život. Prostr., Vol. 42, No. 2, p. 64 – 69, 2008.

The implementation of the European landscape convention, which demands public identification with their landscape, needs individual way to its definition as well as to its protection. On the basis of natural, cultural and historical characteristics the area of the Czech Republic has been divided into 160 landscape types, which are determinate by the intersection of three general types of the landscape: 1. settlement (correlation between colonisation and climate characteristics were approved), 2. land use (including land cover), 3. topography (as a leading characteristic of the Czech and Moravian landscape). Landscape types at the regional and local level verge into individual segmentations. Individual landscape segmentation is necessary for definition of places, where Landscape Character, according to Czech law, should be protected. This system of the individual and typological segmentation of the Czech Republic creates scientific fundamentals for definition of the Landscape Character at the local (places of Landscape Character), regional (areas of Landscape Character) and nation level (general types of landscape).

Rázovitost krajiny není výslednicí estetických hodnot krajinářských návrhů, ale tvořivého života stovek generací v daných přírodních, kulturněhistorických a sociálních podmínkách. Rázovitost proto velmi přesně syntetizuje tyto charakteristiky krajiny, srozumitelně jej zprostředkovává i široké veřejnosti a je vhodným hlediskem pro jejich typizaci. Rázovitost krajiny přitom vnímáme zprostředkovaně – pomocí typických, pro člověka srozumitelných symbolů – znaků. Ty spoluvytvářejí obraz krajiny a identifikují určitý prostor pro člověka. Typické znaky daných míst lze typologicky členit, sama místa jsou však individuální a neopakovatelná.

Typologické členění krajiny podle jejich typických znaků je proto účelné na úrovni větších měřítek, celostátně lze stanovit rámce jednotlivých individuálních krajiných obrazů. Individuální členění se musí odvíjet od způsobů působení jednotlivých znaků, tedy od hierarchie prostorů, které člověk dokáže společně obsáhnout a pocítit jejich působení.

Typologické členění krajiny v ČR

Základním impulsem pro řešení typologického členění rázovitosti krajiny byla nejen potřeba imple-

mentace zásad stanovených v Evropské úmluvě o krajině, ale i obecná potřeba sjednocení pohledu na rázovitost a pestrost české krajiny. Vytvoření hierarchie členění krajiny ČR na mega až mikrourovni, zasazené do evropských kontextů, by mělo pomoci zjednodušit správní agendu orgánů ochrany přírody a krajiny, ale i přispět k uvědomění si národní svébytnosti a místa v sjednocené Evropě. To bylo předmětem řešení úkolu Ministerství životního prostředí ČR *Typologie české krajiny* (Löw a kol., 2003 – 2005), jehož výsledky v příspěvku zjednodušeně prezentujeme.

Pro celé území ČR byly vypracovány regionální rámce charakteristik kulturních krajin. Vyhodnotila se řada dostupných charakteristik primární, sekundární i terciální krajinné struktury. Pro krajinné typy ČR jsou vřídícími tyto charakteristiky:

- a) *vegetační stupňovitost*, jako vyjádření změn výškového a expozičního klimatu ovlivňujících sled rozdílů přírodní vegetace na ose teplé – chladné oblasti a přeneseně i nížiny – hory,
- b) *relativní členitost reliéfu*, jako vyjádření osy rovina – velehory,
- c) *vyjádření výjimečnosti typů reliéfu* na ose reliéf běžný – zcela výjimečný,

d) *biogeografické podprovincie*, jako vyjádření odlišnosti geologické a geomorfologické stavby krajiny modifikující vegetační stupňovitost na území Karpatika, Hercynika, Polonika a Panonika (severopanonská podprovincie),

e) *struktura využití ploch* v ose krajiny přírodní – krajiny přírodě blízké – krajiny člověkem podmíněné až přeměněné,

f) *historické typy sídel a jejich plužin*, jako vyjádření osy úrodné starosídlní krajiny – zemědělsky marginální, neúrodné krajiny, osídlené v novověku,

g) *typy lidových domů*, tedy běžných stavebních typů v krajině, odvíjejících se od její kulturní a historické kontinuity,

h) *vývoj a doba osídlení krajiny* od staré sídelní krajiny od 6. tisíciletí před n. l. po krajiny dodnes neosídlené, jako vůdčí charakteristiky průkazu trvalé udržitelnosti využívání krajiny člověkem v historickém kontinuu.

Při porovnání výsledků diferenciaci území na základě osmi uvedených charakteristik, pomocí superpozice jejich map byly vytvořeny tři vůdčí rámcové krajinné typologické řady postihující přímo či zprostředkovaně hlavní skupiny vlastností české krajiny: 1. rámcové typy sídelních krajin, 2. rámcové typy využití krajiny, 3. rámcové krajinné typy podle reliéfu.

Rámcové typy sídelních krajin

Typologická řada sídelních krajin vznikla syntézou zmíněných vůdčích charakteristik *a, d, f, g a h*. Bylo vymezeno 7 rámcových sídelních typů krajin, které postihují jejich základní vlastnosti a změny na stanovených osách. Jako nejlépe vystihující provázanost těchto charakteristik se ukázalo členění podle doby vzniku dané sídelní krajiny. Projev stejných osídlovacích principů se však výrazně lišil podle celkového charakteru krajiny biogeografických podprovincií. Doba osídlení krajiny dané biogeografické podprovincie pozoruhodně koreluje s příslušnou vegetační stupňovitostí, odpovídá jí i typ sídla, plužiny a lidového domu. Období, kdy se krajina stala sídelní, a tedy člověkem osvojená, se ukázalo jako vhodné souhrnné označení jednotlivých typů.

V České republice jsou vymezeny tyto rámcové typy sídelní krajiny:

Stará sídelní krajina Hercynika a Polonika:

- krajina nepřetržitě osídlena od neolitu,
- 2. vegetační stupeň Hercynika a 3. vegetační stupeň Polonika v České republice,
- sídelní typy vesnic ve většině tvoří návesní ulicovky a návesní vesnice s nepravými traťovými plužinami,
- pro oblast je charakteristický lidový typ českého a moravského roubeného domu,

- běžný je reliéf plošin a pahorkatin, charakteristické jsou měkké tvary tvořené plošinami, pánvemi a plochými i členitými pahorkatinami,
- převažují zemědělské krajiny, vzácné lesozemědělské a lesní krajiny jsou vázány na specifické formy reliéfu (údolní nivy, váte pískey), dominuje orná půda.

Stará sídelní krajina Panonika:

- rovněž nepřetržitě osídlena od neolitu,
- 1. a 2. vegetační stupeň Panonika a Karpatika,
- sídelní typy vesnic v drtivé většině tvoří ulicovky či silnicovky s nepravými traťovými, případně délkovými plužinami, významně jsou na okrajích přimíšeny vsi návesní s nepravými traťovými plužinami,
- pro oblast je typický lidový typ hliněného, příp. kamenného domu podunajského typu,
- běžným reliéfem jsou plošiny a ploché pahorkatiny, převažuje mírná modelace terénu bez výraznějších převýšení,
- je tvořena převážně zemědělskými krajinami, místně i lesozemědělskými, zemědělské půdy jsou v drtivé většině zorněny.

Vrcholně středověká sídelní krajina Hercynika:

- jde o oblast nepřetržitě osídlenou od vrcholného středověku, tj. od 13. až 14. století,
- 3. a většina 4. vegetačního stupně,
- sídelní typy vesnic v naprosté většině tvoří návesní (a návesní ulicové) vsi s pravou traťovou plužinou; ve východní, jesenické části, k nim okrajově přibývají i řadové vsi (lesní lánové vsi) se záhumenicovou plužinou,
- pro oblast je typický český a moravský roubený dům, v severozápadní části sem přesahuje i dům západoevropský hrázděný, v jesenické oblasti i roubený dům slezského pomezí,
- georeliéf je v naprosté většině tvořen členitými pahorkatinami a plochými vrchovinami, v jižních Čechách i chladnějšími rovinami pánví,
- lesozemědělská krajina, lesní a zemědělská krajina tvoří pouze enklávy.

Vrcholně středověká sídelní krajina Karpatika:

- oblast nepřetržitě osídlená od vrcholného středověku, tj. od 13. a 14. století,
- 3. a většina 4. vegetačního stupně,
- sídelní typy vesnic v jižní části tvoří návesní (a návesní ulicové) vesnice s pravou traťovou plužinou; v severní části, od Moravské brány na sever, vesnice řadové se záhumenicovou plužinou,
- oblast je typická pestrou skladbou původních typů domů – od hliněných na jihu, přes roubený dům moravského Valašska po dům slezského pomezí,
- v reliéfu převládají členité pahorkatiny,
- v drtivé většině jde o lesoplní krajinu, lesní a polní krajina tvoří pouze enklávy.

Pozdně středověká sídelní krajina:

- jde o oblast nepřetržitě osídlenou až od pozdního středověku, tj. od druhé poloviny 14. století a před rokem 1500,
 - krajina Hercynika částečně ve 4. a zcela v 5. vegetačním stupni,
 - sídelní typy vesnic v jižní části území tvoří okrouhlice s paprskovitou záhumenicovou plužinou, v severní části (od osy Hlinsko – Bystré na Žďársku a údolím Ohře na Karlovarsku) vsí řadové (lesní lánové) se záhumenicovou plužinou,
 - pro typ ve vnitrozemí je typický českomoravský roubený dům, v severních příhraničních oblastech se v něm projevuje vliv roubeného domu slezského pomezí a západoevropského domu hrázdného,
 - reliéf je v převážné většině tvořen členitými i plochými vrchovinami a hornatinami,
 - převážně lesozemědělská, často však i lesní krajina, zemědělská krajina tvoří pouze enklávy.
- Novověká sídelní krajina Hercynika:**
- jde o oblast osídlenou až v novověku, tj. nejdříve od 16. století,
 - krajina Hercynika zčásti v 5. a ve všech vyšších vegetačních stupních,
 - typické sídelní typy vesnic jsou řadové (lesní lánové) se záhumenicemi, doplněné rozptýleným osídlením osamělých dvorců s plužinou úsekovou,
 - z hlediska kulturních okruhů je vyhraněn vnějšími vlivy, v severovýchodních pohořích převažoval

- v klasické formě roubený dům slezského pohraničí, na Krušnohorskú západoevropský dům hrázdný a na Šumavě dokonce alpský roubený,
 - georeliéf je převážně tvořen hornatinami, ve vysokých polohách se často uplatňuje velehorský reliéf, v nižších polohách členité vrchoviny,
 - je zastoupena především krajina lesní.
- Novověká sídelní krajina Karpatika:**
- jde o oblast osídlenou až v novověku, tj. nejdříve od 16. století,
 - krajina Karpatika ve 4. a vyšších vegetačních stupních,
 - typické sídelní typy vesnic jsou valašské řadové a řetězové vsi s dělenými záhumenicemi, doplněné rozptýleným osídlením osamělých dvorců s plužinou úsekovou ve vyšších polohách,
 - z hlediska kulturních okruhů je klasicky vyhraněn v roubených typech domů moravského Valaška a goralského typu na Těšínsku,
 - v georeliéfu silně převažují hornatiny, nižší polohy částečně náležejí k členitým vrchovinám,
 - zastoupena je především krajina lesní.

Rámcové typy využití krajiny

Druhou vůdčí charakteristikou typologické řady je *e – struktura využití ploch v osách krajiny přírodní – krajiny přírodě blízké – krajiny člověkem podmíněné, až přeměněné*. Jde o vůdčí charakteristiku sekundární krajiny

Rybníční krajina – rovinné pánevní sníženiny s kyselými mokřými sedimenty u Vitmanova hostily původně mokřadní doubravy a olšiny, od 16. století i rybníky. Třeboňský bioregion. Foto: J. Ševčík

Lesozemědělská krajina (erodované plošiny na kyselých metamorfitech 4. v. s.) je nejhojnější typ biochory v ČR. Vyznačuje se plošinami využitými většinou na pole, mělkými zaříznutými údolími se svahy zalesněnými smrkovými kulturami a nivami potoků s loukami a menšími rybníky. Kejtovské louky jižně od Pacova v Pelhřimovském bioregionu. Foto: J. Vondra

né struktury. Krajina ČR se člení podle převažujícího způsobu využití, čemuž odpovídá i typ aktuálního pokrývku zemského povrchu. Přeneseně vyjadřuje i intenzitu antropické přeměny přirozených stanovišť. Nejméně přeměněné jsou krajiny horských holin (nad horní hranici lesa) a lesní krajiny, nejvíce přeměněné jsou zemědělské, a zejména urbanizované krajiny. Na tomto účelově zjednodušeném základě lze v ČR vymezit 6 rámcových typů využití území:

- **Zemědělské krajiny** – kultivací silně pozměněný typ krajiny, kde lesy zabírají méně než 10 % a zemědělské plochy více než 90 %. Mají pohledově otevřený charakter.

- **Lesozemědělské krajiny** – z hlediska vnitřní struktury jde o heterogenní, přechodový krajinný typ, charakteristický střídáním lesních a nelesních stanovišť. Zastoupení ploch porostlých dřevinnou vegetací kolísá mezi 10 – 70 %. Krajiny mají charakter převážně polootevřený.

- **Lesní krajiny** – antropicky méně pozměněný, vzácně až přírodní typ krajiny, charakteristický velkou převahou lesních porostů (nejméně 70 % plochy), tvoří tedy krajinnou matici. Mají pohledově uzavřený charakter.

- **Rybníční krajiny** – charakteristické jsou vysokým zastoupením vodních ploch.

- **Krajiny horských holí** – raritní území ležící ve velehorských fragmentech nad horní hranici lesa.

- **Urbanizované krajiny** – člověkem nejintenzivněji ovlivněný typ krajiny, charakteristický převahou budov, zpevněných ploch a otevřených technologií.

Rámcové krajinné typy podle reliéfu

Tyto rámcové krajinné typy se vymezily podle vůdčích charakteristik *b* a *c*, rozhodovala jejich výraznost a odlišnost od okolí, a také vzácnost. Dle toho bylo v ČR vymezeno 19 dílčích typů krajiny. Z nichž 4 jsou v ČR zastoupeny běžně (krajiny plošin a plochých pahorkatin, krajiny členitých pahorkatin a vrchovin Hercynika, krajiny vrchovin Karpatika a krajiny hornatin), tvoří základ české krajiny (okolo 68,25 % území ČR), ostatní jsou vzácné. Jde o následující dílčí krajinné typy:

- krajiny plošin a plochých pahorkatin (11,57 % území),
- krajiny členitých pahorkatin a vrchovin Hercynika (51,34 % území),
- krajiny vrchovin Karpatika (3,95 % území),
- krajiny rovin (5,10 % území),
- krajiny rozřezaných tabulí (4,35 % území),
- krajiny hornatin (1,39 % území),

- krajiny sopečných pohoří (1,13 % území),
- krajiny vysoko položených plošin (0,99 % území),
- krajiny vátných písků (0,39 % území),
- těžební krajiny (0,49 % území),
- krajiny širokých říčních niv (3,15 % území),
- krasové krajiny (0,42 % území),
- krajiny výrazných svahů a skalnatých a horských hřbetů (6,85 % území),
- krajiny ledovcových karů (0,02 % území),
- krajiny zaříznutých údolí (4,04 % území),
- izolované kužele (0,20 % území),
- krajiny kup a kuželů (0,87 % území),
- krajiny vápencových bradel (0,02 % území),
- krajiny skalních měst (0,76 % území).

Výsledné rámcové typy českých krajin vznikly překryvem těchto dílčích typů. Každý rámcový krajinný typ je charakterizován trojmístným kódem, první číslo znamená sídelní typ krajiny, druhé typ využití území a třetí typ reliéfu. Z 938 možných kombinací bylo v ČR vymezeno 160 typů krajin.

Individuální členění krajiny

V Evropské úmluvě o krajině se požaduje identifikace krajiny širokou veřejností, což vyžaduje individuální přístup k jejich definici i ochraně. Ve zmiňované práci (Lów a kol., 2003 – 2005) se proto problematika individuálního členění řešila pouze metodologicky a věcné naplnění je součástí standardních projekčních a projednávacích procesů, v jejichž průběhu dochází i k metodickým upřesněním (Lów, 2005; 2007; Lów a kol., 2008).

Typologické členění tedy vytváří v konkrétní krajině konkrétní rámce pro individuální vymezení souvisejících částí. Individuální členění krajiny z hlediska jejich rázovitosti je rozhodující postup, jak definovat a vymezit v českém zákoně o ochraně přírody a krajiny stanovené kategorie *místa a oblasti krajinného rázu*.

Individuální členění musí nutně vycházet ze základních způsobů vnímání krajiny jako vnitřně souvisejících celků. Základními individuálními jednotkami členění jsou:

- **Konvizuální krajinný celek** (*místo krajinného rázu*) – individuální krajinný prostor vymezený pohledovými bariérami, který je uvnitř pohledově spojitý z většiny pozorovacích stanovišť. Konvizuální krajinné celky mohou být pohledově uzavřené, polootevřené i zcela otevřené. Ani otevřené části by však neměly přesahovat délku 3 km. Vedle tohoto horizontálního vymezení se v krajinách s dramatickým georeliéfem a v hlubokých údolích skladba konvizuálních celků rozvíjí i vertikálně, kdy výšková úroveň dna údolí tvoří jeden celek, úroveň středních, svahových poloh druhý a vrcholky třetí. *Konvizuální celek je elementárním kompozičním prostorem kraji-*

ny. Za okraji konvizuálního krajinného celku se často pohledově uplatňují další, vzdálenější krajiny či převyšené horizonty a části jejich pohledově exponovaných svahů. Vzdálené horizonty a veduty vytváří v nadhledech nadřazené – supervizuální krajinné celky.

- **Supervizuální krajinný celek** (*oblast krajinného rázu*) – individuální část krajinného prostoru vymezená krajinnými ohraničeními (horizonty a vedutami), která je uvnitř v nadhledech pohledově spojitá. Jeho největší vnitřní vzdálenost se řídí viditelností za průměrných atmosférických podmínek a pohybuje se okolo 40 km. Může být pohledově uzavřený, polootevřený i zcela otevřený. Supervizuální krajinný celek je tedy největším vnitřně členěným a ze země vnímaným kompozičním krajinným celkem. Při vnitřním uspořádání krajinných celků se kompoziční prvky, tvořené typickými znaky krajinného rázu, projevují zjednodušeně jako *krajinné ohraničení a matrice* (obdoba malířského pozadí), akcentované *krajinnými singularitami* (kompozičními osami a póly jako obdoby malířské figury).

- **Krajinné ohraničení** – tvoří jej různé (odlišné) krajinné horizonty a veduty ohraničující celky. Mohou být jak nuanční, tak akcentované singularitami. Ohraničení jsou většinou nejcitlivějšími místy kompozice.

- **Krajinná matrice** – je tvořena běžnými a převažujícími typy uspořádání – strukturami – krajiny, či jejich opakujícími se kombinacemi. Matrici tvoří i typická krajinná mozaika z opakujících se individuálních prvků. To, co je v dané krajině běžné, je logicky i základní platformou pro hodnocení zásahů do ní. U matrice je důležitý soulad jejího vzhledu s funkcí, jako výslednice průniku jejích přírodních podmínek a udržitelných způsobů využívání.

- **Krajinné singularity – krajinné osy a póly** – místa v krajině s výjimečným, neopakovatelným účinkem. Tvoří tedy výjimky oproti dané krajinné matrici a není rozhodující, zda jsou jednotlivé prvky matrice výrazné, či nikoliv. Je logické, že singularit musí být v daném celku málo.

Konvizuální a supervizuální celky lze popsat jako základní krajinné obrazy. Supervizuální krajinné celky se vymezují postupně, v rámci procesu tvorby zásad územního rozvoje jednotlivých krajů ČR. Lze jich odhadnout na několik set (např. v Pardubickém kraji je vymezeno 44, v Plzeňském 38, v Praze 50 oblastí krajinného rázu). Konvizuální celky se vymezují podle lokálních potřeb ochrany krajinného rázu a jejich počet je řádově větší (např. jen v Praze je 1 961 míst). Individuální členění vytváří prostorové rámce pro odborné i laické hodnocení jednotlivých krajiny v jejich přirozených kompozičních vazbách.

* * *

Implementace zásad stanovených v Evropské úmluvě o krajině, požadující identifikaci krajin širokou veřejností, vyžaduje individuální přístup jak k jejich definici, tak i k ochraně.

Na základě přírodních, kulturních a historických charakteristik je rozčleněno území České republiky na 160 krajinných typů, vymezených průnikem tří rámcových typů krajin dle:

- *osídlení*, kde byla prokázána a využita pozoruhodná jednotka mezi klimatickými charakteristikami, členitostí reliéfu, typy osídlení a jejich historického vývoje,
- *využití území*, včetně jemu odpovídajícího pokryvu,
- *reliéfu*, jako vůdčí charakteristiky základního obrazu české a moravskoslezské krajiny.

Krajinné typy na regionální a místní úrovni přecházejí na individuální členění a vymezené krajinné typy pro něj vytvářejí společný, typologický rámec. Typologické členění tedy vytváří v konkrétní krajině konkrétní rámce pro vlastní individuální vymezení souvisejících částí krajin. Individuální členění krajin z hlediska jejich rázovitosti je rozhodující postup, jak definovat a vymežit v českém zákoně o ochraně přírody a krajiny stanovené kategorie místa a oblasti krajinného rázu.

Popsaná soustava typologického a individuálního členění ČR vytváří celostátně platné zásady odborného vymezování a popisu krajinného rázu a jeho osvojení

obyvatelstvem – na lokální úrovni v místech, na regionální v oblastech krajinného rázu, na celonárodní úrovni v rámcových krajinných typech.

Literatura

- Löw, J. a kol.: Typologie české krajiny. MŽP ČR VaV/640/1/03. Löw & spol., s. r. o., 2003 – 2005.
- Löw, J. a kol.: Krajinná kompozice a vyhodnocení včetně vymezení pohledově exponovaných svahů na území města Brna. Löw & spol., s. r. o., 2005.
- Löw, J. a kol.: Studie krajinných typologií pro zpracování Zásad územního rozvoje Olomouckého kraje. Löw & spol., s. r. o., 2007.
- Löw, J. a kol.: Návrh zásad územního rozvoje Plzeňského kraje. Sdružení L & I (Institut regionálních informací, s. r. o., Löw & spol., s. r. o., 2008.
- Löw, J. a kol.: Územně analytické podklady hl. m. Prahy. JEV 17. Oblast krajinného rázu a její charakteristika, JEV 18. Místo krajinného rázu a jeho charakteristika. Löw & spol., s. r. o., 2008.
- Löw, J. a kol.: Typologické a individuální členění krajin Pardubického kraje pro zpracování Zásad územního rozvoje Pardubického kraje. Löw & spol., s. r. o., 2008.

Doc. Ing. arch Jiří Löw, lowaspol@lowaspol.cz

Ing. Jaroslav Novák, novak@lowaspol.cz

Löw & spol., s. r. o., Vranovská 102, 614 00 Brno-Husovice

Jesenický bioregion se vyznačuje systémem hřbetů a kotlin. Pouze nejvyšší části (např. Praděd na horizontu vlevo) náležejí k vyjimečným typům reliéfu v 8. vegetačním stupni. Jesenická kotlina. Foto: J. Vondra

